

Eesti sõja-aastal 1917

Jens Peder Andersen

■ 1915. aasta mais reisisime jälle Läänemere provintssidesse. Eestis sain ühe suure mõisa valitsejaks, seal oli aga üsna raske, sest kõik mehed olid sõjas. Mul oli töö jaoks peamõisa – seal oli ka üks kõrvalmõis – ainult naised ja üksikuid vanemaid mehi. Siiski möödus 1½ aastat üsna rahulikult, sõda me ei märganud, ei näinud isegi sõdureid, aga 1917. aasta sügisel vallutasid sakslased Eesti saared.⁶ Mere- lahing Muhu ja mandri vahel leidis aset meist linnulennul 12 km kaugusel. Me tajusime seda kui maa ja taeva väringut. Olin nagu paigale kinni naelutatud selle meie jaoks kummalise nähtamatu lahingu tõttu. Just nagu taevas meie kohal oleks kõlanud hädahüüe, aga see oli vist ettekujutus. Lahing kestis umbes tund aega, siis võis eristada üksikuid laske, kuna varem, kui lahing oli kõrgpunktis, oli neid nagu sadakond korraka.⁷

Sel päeval võitsid sakslased Vene laevastiku ära, mõned laevad lasti põhja ja teised põgenesid Peterburi suunas. Pärast seda majutati üle kogu Eesti palju Vene sõjaväge, enamik meie kanti, ettekäändeks oli kaitsta meid lähedastel saartel paikneva vaenlase eest. Paistis siiski, et Vene sõdurid olid saadetud välja ainult eesmärgiga maad kurnata ja laastata, sest nad kartsid, et sakslased, kes olid juba okupeerinud Kuramaa (praegu Läti), ründavad ka Eestit. Siis ei tohtinud sakslased mingit proviantit sõdurite ega hobuste jaoks

eest leida. Nii viisi käitusid kõrgemad ohvitserid ja, “kuidas härrad, nii ka sulased”, nii olid sõdurid käitumises kohalike elanike vastu otse julmad. Ükski vargus, ka mitte rööv elanike kallal ei leidnud karistamist. Politseivõimudel polnud mingit sõnaõigust. Ainult sõjavägi võis oma tahtmist mööda toimida. Nii moodustusid 3–6-mehelised jõugud, kes tiirutasid omal käel ringi, röövisid hobuseid, lehma, sigu ja lambaid, kõike ainult müügiks odava hinna eest turul Tallinnas, Pärnus või Haapsalus.

3. oktoobri pärastlõunal tuli kolm sõdurimundris noormeest ratsa mõisa. Just sellel päeval polnud mingit majutamist, samuti polnud kohal kedagi mõisateenijatest. Need mehed võtsid algul meie kaks parimat hobust ja sisenesid siis meie elamisse. Nad olid hambuni relvastatud ja käitusid kohe väga brutaalselt, vaatasid meie elamise läbi ja küsisid omaniku järele, kelleks oli üks parun. Ma ütlesin, et ta on Tallinnas, aga andsin vale aadressi, sest kartsin, et siis lähevad nad sinna teda maha lööma. Nad märkisid küll minu antud aadressi üles, aga kuna meilt oli Tallinna umbes 150 km, polnud ma paljastamise pärast eriti mures. Siis käskisid nad avada kõik kapid ja kummutid. Kuna see ei käinud küllalt kiirelt, löid nad ise need mööbliesemed puruks ja võtsid ära paremiku meie linaseid ja villaseid riideid. Lisaks otsisid nad lauahõbedat. Seletasin, et see kõik on minu eraomand ja mina ise Taani alam, kes on ainult mõisavalitseja. Lootsin sellega pahe- mat vältida, aga seekord eksisin. Nad ei lakanud välja võtmast asju, mille nad jätsid endale. Oma parimad kasukad olime aga hoolikalt ära peitnud, nii et need jäid meile alles, kusjuures palju muud väärtuslikku võeti ära.

Siis jõudsid nad ühe väga suure soliidse raudkapi juurde. See polnud meie oma, aga me hoidsime seal raha.⁸ Olin küll ennelõunal

⁶ Originaaltekstis: saared Soome lahes!

⁷ Siin võib olla tegemist 4. oktoobri merelahinguga Kuivastu all. (Vt. Revolutsioon, kodusõda ja välisriikide interventsioon Eestis (1917–1920). I. 1977, lk. 250, kus kuupäevaks on ekslikult 4. august – Saksa väed maandusid aga Tagalahes 29. septembril.) Tookordset olukorda kirjeldab lühidalt Talis Väre artiklis “1. Eesti polk Läänemaal” (Läänemaa Muuseumi Toimetised. IV. Haapsalu, 2000, lk. 83–84). See, mida Andersen kirjeldab lahinguna, võis ka olla seotud Rohuküla sõjasadama õhkimisega, Haapsalus värisesid plahvatuste mürinast aknaklaasid.

⁸ Oidrema praeguse omaniku Riho Erismaa andmetel on see kapp veel tänapäevalgi olemas. Võlgnen Riho Erismaale tänu kasuliku informatsiooni eest.

raha välja võtnud, abikaasa oli pannud sisse lauahõbedat, aga seejuures oli kapi üks õnnetul kombel lukku langenud, võtmed aga jäänud kappi. Nad käskisid selle avada, sest uskusid, et kapis on palju raha, mida ma ei tahtnud ära anda. Kui ma neile võtmete lugu seletasin, sattusid nad raevu, panid mu teise toa nurka seisma, laadisid ära ühe püssi ja sihtisid minu pihta, karjudes, et kui ma viie minuti jooksul neile võtmeid ei anna, lasevad nad mu maha. Samal ajal rebisid nad mult uuri ja panid minutite lugemiseks lauale. Neil ei paistnud halastust olevat.

Mul oli seal kummaline tunne seista, teades, et pean viie minuti pärast surema. Surma ma ei kartnud, sest olin kindel, et lähen oma Lunastaja juurde, aga mul oli kaks suurt muret. Esiteks kartus, et see, kes minu pihta sihtis, ei taba mind surmavalt, ent haavab raskelt, kuid arstiabi oli peaaegu võimatu saada, sest olime ligemast linnast kaugel. Teiseks: mis saab minu perest (abikaasa ja 4-aastane poeg), kui nad mu tapavad? Need mõtted keerlesid mu peas ilma toetuspunkti leidmata.

Lisaks tuli veel kolmas tunne, mis võttis peaaegu ülekaalu. Kui varem olin olnud inimsõber, siis nüüd see tunne kadus ja järele jäi tühi ning külm ruum mu südames, see oli kohutav. Ei aidanud, et tahtsin mõelda kõige paremast, see tunne ei tahtnud taganeda. "Miks," küsisin ma endalt, "peab olema ühel inimesel luba kohelda oma venda või kaasanimest nii julmal kombel? Oleksin võinud seda mõista, kui oleksin olnud spioon või kahjustanud Vene sõjaväge, aga olin ju iga päev olnud läbirändavatele sõduritele kõigiti vastutulelik. Nii päeval kui öösel oli alati valmis kõetud üks suurem tuba, et sõdurid end soojendada saaksid, ja me tegime neile ka toitu, niipalju kui meil majas oli." Mõtlesin kõige selle peale, ilma et ma oleksin vabanenud hirmsast ja rusuvast tundest, et mind lastakse maha, võib-olla enne kui loetakse kolmeni.

Tallimees tõi kiirelt kirve ja nurkpeitli, sest uskus, et nende abil saab kapi lahti lõhkuda. Kaks röövlit aitasid kaasa, aga see oli asjata vaev. Minu vaene kartlik abikaasa vaatas seda pealt, ilma et ta oleks aidata saanud. Ta palus

põlvitades mu elu eest, aga nad peaaegu tallasid ta peal ja tõstsid kirve ta pea kohale. Siis nägi ta, et mingit pääsu pole, ning tuli mõttele, et nad ainult tahavad raha ja et see võiks neid maha rahustada. Ta ruttas minu juurde ja ütles, et sõduritelt pole midagi head oodata, aga kui mul on raha, siis pean seda neile oma elu päästmiseks andma. Olin tõepoolest võtnud teisest raamatukapist raha, ilma et nad oleksid seda avastanud, see oli enne, kui nad mind mahalaskmiseks paigale panid. Aga see raha polnud täiesti minu oma, seal oli umbes 2000 rubla, 200 oli minu oma, aga seda olin ma otsustanud mitte mingil juhul ära anda. Kui ma nüüd nägin aga oma abikaasa metsikut hirmu, ta pisaraid ja palveid minu elu päästmiseks, ei saanud ma enam vastu seista ja hüüdsin, ilma selle üle lähemalt mõtlema: "Dengi jeest!" (raha on!).

Oleks pidanud nägema, kuidas kõik kolm metsikut meest, minu arvates ehtsad röövelkaukaaslased, tormasid minu kallale ja rebisid mu käest vägivallaga rahakoti. Siis polnud neil minu vastu enam huvi, nad keskendusid raha jagamisele. Näitasin kohe oma hirmust vaba vaprust ja tugevust, mis oli mul tekkinud, ja ütlesin, et nad võiksid natuke tagasi anda. Kaks neist olid sellele vastu, aga kolmas, heledajuukseline, umbes 30-aastane mees andis mulle lõpuks 70 rubla. Samuti palusin tagasi oma rahakoti, sest see oli mälestus mu isast. Ka selle viskasid nad väljudes tee peale. Nad olid põhjalikult rüüstanud. Nad olid viinud kaasa ka kaks head kella, üks neist türgi päritolu. Mõlema juurde kuulusid rasked hõbeketid.

Nad rüüstasid mõisas kella poole kolmest kuni kuueni ja lahkusid siis minu varandusest saadud suure laadungiga. Olime siiski röömsad ja Jumalale tänulikud, kes meid ka seekord oli kaitsnud. Sellest hoolimata oli südamesse jäänud midagi kummaliselt kõva, külma või tühja, mis ei lahkunud. Minu südames oli katkenud üks keel, nimelt usk inimlikkusesse inimeses. Elasime üle kartust täis öö, sest kuulsime, et kogu ümbruskond oli selliseid jõuke täis.

See oli esimene kallaletung. Hiljem kuulus see peaaegu päevakorda. Siiski ei ähvardanud

Oidrema mõisa
vana kabinet.
Foto: R. Erisma

Rahakapp.
Foto: R. Erisma

mind keegi mahalaskmisega, vaid nad võtsid, mis leidsid, enamasti varastasid nad öösel.⁹ Kauemat aega oli nagu reegel, et igal hommikul teatas meie teenijanna, et öö jooksul on ühte või teist kadunud, kas mõni lammas või kanad, riideid ja toiduaineid, nii et lõpuks polnud meil majas enam midagi. Kõik toidu-

tagavarad olid otsas, mõisast rööviti heinu ja vilja, viimast ka peksmata kujul, umbes 300 tündrit kartuleid, hobuseid, lehma, lambaid ja sigu. Kõik selle viisid nad enamasti päevavalgel ära. Ühte suuremasse tollakuuri oli sisse seatud tagavaraladu ja seepärast tuli iga päev sadakond sõdurit proviantit tooma ja edasi mi-

⁹ Tekstis on loogiline segadus, publikatsioonis on jäädud algvariandi juurde. – *Toim.*

nema, ja kui neid polnud võimalik rahuldada, siis nad võtsid, mis meil oli. Ühel päeval tulid sõdurid ja nõudsid kindralstaabi nimel oma hobustele kaeru. Nad väitsid, et tahavad osta. Ma katsusin siis neile heatahtlikult anda, et saada nõnda selle eest raha. Nad palusid, et mõisarahvas tooks selle nende majutuskoh- ta. Nad said kaasa 2000 naela kaeru,¹⁰ meie kottides. Kui ma maksmist nõudsin, naersid nad mu ainult välja ja sõitsid maksmata ära, jättes endale nii kotid, vankri kui ka rakmed. Meile järele jäänud kõhnu hobusekronusid ei tahtnud keegi. Nii oli meil peaaegu iga päev uusi üllatusi. Püüdsin võimalikult palju alles hoida. Lõpuks oli see väga keeruline, sest mõisarahvale maksti osalt toiduainetes, nagu vili, kartulid, piim jne., aga kõik see kadus meie silmade eest. Siis peitsin ma ära nii palju rukist ja otra ühte vanasse keldrisse, et meil jätkus seda ka suveks. Peita polnud lihtne, sest mõisas oli alati palju sõjaväelasi. Pidime seda tegema öösel. Kuhjasime siis keldri ukse ette hagu, selle peale mulda, ja kündsimme vaod sisse, nii et seda kunagi ei avastatud. Kui meil oli vaja veskile minna, siis pidime sedagi öösel tegema, sest kui nad nägid töötavat tuulikut, tulid nad kohe ja viisid minema, mis leidsid. Ühes mõisas meie lähedal tapeti oma köögis kaks vana preilit. Nad olid aad- lidaamid ja õed, hiljem lasti ka nende vend maha, too oli ühe teise mõisa omanik. Tema laip lamas tükk aega väljas, keegi ei tohtinud teda matta.

Ühel õhtul tuli kuus metsikut meest, hambuni relvastatud, ja nõudsid sissepääsu. Tegime ruttu neile toitu, nii et neil oleks midagi süüa ja juua. Nad paistsid olevat väga õelad ja pärisid omaniku järele. Kui nad kuulsid, et olin ta asemik, vaatasid nad salaja üksteisele otsa ja irvitasid lausa ilgelt. Nad said sooja toa, aga me tundsimme sel öösel palju hirmu,

sest kartsime, et nad tahavad meie juurde sis- se tungida. Me palusime Jumalalt kaitset ja ta andiski nende eest seda.

Üks teine kord tulid kaks ja tahtsid sisse, aga kuna olime kustutanud valguse, siis ratsu- tasid nad väljas ja katsusid asjatult uksi avada, alles pärast kella kolme saabus rahu. Õnneks ei löönud nad aknaid sisse, võib-olla arvasid, et oleme relvastatud. Nad olid ratsutanud hommiku eel ühte külla 2–3 kilomeetri kau- gusel. Seal olid nad olnud häbematud naiste vastu ja löönud ühe mehe surnuks. Ta naine läks selle peale hulluks, jooksis ringi nagu kurjast vaimust vaevatud ja karjus, mida nad oli teinud tema ja ta mehega. Nad tulid ka meile tagasi ja nõudsid hobuseid, aga kuna meie omad polnud küllalt head, siis tahtsid nad jälle sisse. Meile oli aga teisi sõdureid majutatud, kellega olin heal jalal, need aja- sid nad minema.

Ühel teisel päeval samal sügisel, vist novembris, oli jätkuvalt nii palju halbu ja pealetükkivaid sõdureid, et meil oli võima- tu end päästa. Läksime siis tagauksest välja alla heinamaale ja peitsime end oma väikese pojaga ühe heinakuhja taha. Magasime seal ja kaalusime olukorda. Hakkas aga vihma sada- dama ja ööseks ei saanud me ju sinna jääda. Õhtu paiku hiilisime koju tagasi, sest olime näljased ja pooleldi kurnatud. Sel ööl oli aga rahu, mille eest tänasime Jumalat. Kõik, mis meil majas vaja minevaid asju oli, kadus: 6 kallist kardinat, 8 üsna suurt peapatja. Üle- üldse, see, mis polnud meil voodite all peidus, röövisid sõdurid ära ja kaebamine ei aidanud. Ainult mõnitus ja naer, lisaks ähvardused, et seda kindralstaabile mitte meldida. Ühel öösel meie öövahid teatasid, et ühe küüni juures, mis sisaldas palju peksmata kaeru, oli sõdureid paljude hobustega. Nad oli sinna ka varem sisse murdnud, aga ma olin neli vära-

¹⁰ Kui Andersen räägib kilomeetritest, siis on selle all vist mõeldud verstasid. Vahe pole siin kuigi suur, aga kahtlasem on 2000 naela (pund) kaeru, mida pole ju kuigi palju, sest üks veneaegne nael oli 0,4095 kg. Võib-olla pole mõeldud Taani ühikut "pund", vaid samanimelist vana kaalu- ja mahuühikut (ENE-s viide sõnale "laevanael"), millel oli erinev suurus, ENE kohaselt oli Pärnu laevanael kaaluühikuna 416 naela, mahuühikuna vastas see 5 Saare-Lääne vakale (272,5 liitrit). Viljakaalu anti aga ka puudades, mis on vana Vene massiühik: 1 puud = 40 naela = 16,38 kg. ÕS viitab sõna "pund" juures leisikale, mis oli pool puuda, see võiks olla tõenäolisem? Ega Andersen Eestis Taani massiühikuid ja mõõte ei kasutanud, vist ikka kohalikke.

vat nii tugevalt kindlustanud, et minu arvates ei suutnud neid keegi lahti murda. Aga sel õhtul olid nad ühe värava alla sügava augu kaevanud ja roninud selle kaudu nagu küülikud küüni, et väravat seestpoolt avada. Nüüd laadisid nad oma regesid. Küüni ümber olid välja pandud vahid, kes tulistasid mitu korda, nii et me ei saanud läheneda. Minu pool oli aga üks täiskasvanud poegadest, kes riskis koos karjatalitajaga läheneda, nii et nad nägid kõike. Röövlite hulgas tekkis siiski segadus, nii et nad hakkasid ära sõitma, mõned isegi tühjade regedega. Mu poeg ja karjatalitaja sõitsid neile järele. Nad peatusid ühes külas umbes 10 km meist eemal, sinna viisid nad üle 20 koorma peksmata kaeru. Ja kui meie omad meldisid seda lähemale ohvitserile, siis oli vastuseks, et nad peavad ruttu külast lahuma, sest vastasel korral lastakse nad maha, järelikult pole midagi teha.

Seda laadi ebaseaduslikud kuulusid päevakava juurde. Me lasime salaja koostada maamiilitsa juures aruande. Seda hinnati umbkaudselt, aasta lõpul olid minu kaotused üle 14 000 kuldrubla, omanikul aga palju suuremad.

Oli raske midagi toiduks saada. Mölder ei julgenud meile jahvatada, sest tema juures oli ööpäevaringne sõjaväeline valve ja niipea, kui tuuliku tiivad olid natuke liikunud, tuli kohe kohale üks allohvitser ja võttis, mis seal võtta oli. Sama lugu oli rehepeksmisega. Kui masin lasti käima, siis oli see nendel tolleaegsetel pilvitutel päevadel kaugele kuulda. Katsetasin kord rehepeksmist kõrvalmõisa juures, mis oli metsade vahel hästi peidus, aga kohe pärast hommikueinet tuli rida regesid käsuga kõrgetelt ohvitseridelt, et kui see on kaer, siis peame andma 120 topeltsentnerit, nii et peatusime varsti. Jätkasime lõunani, siis kruvisin manomeetri ära, ettekäändega, et see näitab valesti, ega lubanud enam lokomobiili kütta. Tuli veel käske kaerte peksmist jätkata, aga ma ei saanud ju seda ilma manomeetriteta teha ja ümbruskonnas polnud ühtegi mehaanikut, sest kõik olid sõjas. Niiviisi sain igal juhul külvi jaoks säilitada seemnevilja. Samal kombel tahtsid nad võtta meilt kogu valgustuse, mistõttu kaevasin tunni petrooleumi ühe põllu

keskel maa sisse, et seda jätkuks kogu mõisa jaoks. Ka see õnnestus mul ilma avastamata.

Olukord muutus üha väljakannatamatumaks. Sõdurid käisid enamasti purjus ringi, kuna neile saadeti tuju tõstmiseks palju Kaukaasia veini. Nii muutusid nad üha ninakamaks, koguni häbematuks.

Ühel päeval samal sügisel tulid ratsutades mõned – välimuselt nagu teised sõdurid või kasakad, nagu neid kutsuti – ja nõudsid heinu ja kaeru, nagu iga päev. Ma kinnitasin, et võimatu on nende soove rahuldada, sest iga päev veetakse need ära. Siis tahtsid nad saada lehma. Ma saatsin nad lehmalauda, aga need lehmad olid nende jaoks liiga kõhnad. Mõisa taga karjamaal olid aga mõned head lehmad. Nad ratsutasid sinna ja ajasid neli paremat karjast välja, läksid edasi garnisoni suunas umbes 10 km kaugusel. Teel jooksid lehmad aga ühele pehmele heinamaale, kuhu ajajad ei pääsenud oma hobustega ligi. Seal käisid loomad mõned päevad ringi ja lõpuks leidsid nad ka kodutee, kuid alati nii hästi ei läinud.

Ühel teisel päeval tulid kaks meest, kes tahtsid laenata sõidukit. Laenasin neile meie viimase ühehobusevankri. Seda oli vaja natuke parandada, ja kui me läksime sepa juurde, siis varitses teine sõdur hobusetalli juures ja võttis parima, ühe 4-aastase hobuse. Sellega ratsutas ta kiiresti ära. Nii hobust kui ka vankrit nägin viimast korda.

Nende hulgas oli ka ausaid inimesi. Nii tuli tihti mõisa üks allohvitser, et varustada oma kompaniid heinte, kaerte ja muude produktidega. Kuna ta maksis alati sularahas, siis müüsin talle, mis võimalik oli. See oli ta enda ütluse kohaselt parem kui kasutada oma volitusi ja võtta kõike sunni viisil. Ta käitus taktitundega, lahkelt ja sõbralikult, kui tuli ja tervitas. Ta aitas ka mind mitmest probleemist välja nende paljude häbemata indiviididega, kes jooksid ringi ja põhjustasid õnnetusi. Me olime head sõbrad ja ta teadis ka, et olen Taani alam. Ta oli tõesti tubli mees, aga siiski kuulus ta Vene sõjaväe ebakultuursete rahvaste hulka.

Vene ohvitserid võtsid mõnikord oma kasutusse kogu korteri ja jätsid meile ainult ühe pisikese kambri, mis oli ühe suurema toa ots,

5 jala kõrguselt vahelaudadega lahutatud. See oli just nii suur, et sinna mahtus kolm voodit. Väljaspool, toa ülejäänud osas, istus vahel mitu ohvitseri, kes jõid ja mängisid hommi-kuvalgeni kaarte. Nii magasime ainult vähe aega, sest ohvitserid olid väga valjuhäälsed. Selles kambris oli meil ka kõik, mida katsusime alles hoida. Nii panime kasukad voodi alla, oli koguni aeg, mil pidime tunni soolatud lihaga asetama minu voodi kõrvale, mujal varastati see ära, üks umbes 160-naelane tünn oli seda teed läinud. Nende vahelaudade taga oli meil rahu. Tõsi küll, ühel öösel tuli kella 12 paiku sisse keegi sõdur pudeli veiniga, ja pidime, kas tahtsime või mitte, selle tühjendada. Ta käis voodist voodini, kuni pudel oli tühi. Ise võttis ta oma jao ja läks siis lauldes välja. Need juhtumid polnud hädaohtlikud. Samal kombel tuli ühel hilisõhtul üks kasakas ja tahtis mulle jutustada oma koduelust, selle kinnitamiseks luges ta kodunt saadud kirju. Ma ei saanud sellest kuigi palju aru. Ise ma vene keelt lugeda ei osanud ja temal läks see ka väga halvasti. Ainult nii palju sain selgeks, et nad olid saanud 300 tündrit nisu ja neil oli 30 nuumveist. Ta ju uhkustas sellega ainult seepärast, et ta oli purjus, ja lisaks varastas ta nii meilt kui ka oma kamraadidelt nagu harakas ning tegi kõik sularahaks, et saata koju oma naisele. Ta oli tugeva kehaehitusega, väga väishabemega mees, umbes 40-aastane, üsna leebe välimusega, ta oli kokk nende juures, kes peatusid mõisas umbes kaks kuud.

Regulaarväeosad polnud just kõige hullemad, eriti need, keda mõisas majutati. Kõige julmemad oli need, kes olid lõõnud oma rügemendist lahku ja pidasid sõda omal käel ja enda kasuks. Võimatu oli Vene sõjaväes täheldada distsipliini, kõige vähem kasakate hulgas. Need olid ärevad päevad. Tahtmatult tuli endale õhtuti öelda: “Kummaline küll – olen veel elus”, sest mind ähvardati tihti vangistada või maha lasta, kuna mul polnud anda enam seda proviant, mida need ringihulkuvad bandiidid nõudsid. Eriti tihti ähvardati mind nende “nagaikaga”, mitte keegi aga mind ei lõõnud. Usun, et mingi nähta-

matu käsi hoidis neid tagasi. Ma ise olin ajal pärast esimest kallaletungi muutunud nii kummaliselt kõvaks ja tundetuks, et arvasin nägevat vaenlast igas võõras inimeses, kes end mõisas näitas. Ei aidanud ka see, et end peitsin, sest kõik tahtsid minuga rääkida, et pressida välja toiduaineid, mida meil polnud aga enam ei anda ega müüa. Siis oli hea nõu kallis, kuidas me saaksime oma rukki ja odra peidukohad saladuses hoida; ja natuke oli mul keldris maja all kartuleid. Kui nad oleksid selle avastanud, siis oleksime nälga jäänud. Riided ja muud asjad olid läinud. Paistis, nagu jäetaks meile alles ainult need riided, mis on meil seljas. Vahetamiseks oli ainult natuke.

Sise-Venemaal jälitati ja koheldi sõja ajal julmalt juute. Üks pealtnägija jutustas mulle, et kui ta sel ajal rongiga Lõuna-Venemaal sõitis, oli üks pikk teelõik, kus iga laternaposti otsas rippus ülespoodus juudi laip. Juute süüdistati sakslaste kasuks spioneerimises. Uurimata, kas see vastab tõe või mitte, poodi üles kõik, kes kätte saadi. Ka saadeti korda palju teisi hirmutegusid ja mõned Vene ohvitserid soovitasid meil põgeneda, kuna kasakate hulgas oli palju verejanulisi mehi. Seal oli tatarlasi, kalmõkke, tšerkesse¹¹ ja ka hiinlasi, kõik rändrahvad ja osaliselt moslemid, kes ohvitseride jutu järgi olid mõnes kohas end lõbustanud, heites õhku väikelapsi ja püüdes neid bajonettide otsa. Üks eriline juhtum, mis nende toorust näitab, juhtus meie lähedal, kui üks naine reisis oma rinnalapsega, kes kartis ja nuttis. Samas vagunis olid sõdurid, kes käskisid tal lapse vaikima sundida. Kui ema ei suutnud last rahustada, siis muutusid nad väga häbematuks. Keegi diakoniss samast vagunist tuli emale appi, võttis lapse, rahustas teda ja häbistas sõdureid, kuidas nad võivad väikese lapsega nii halvasti käituda. Siis rebis üks neist jõhkratest sõduritest, kui rong täie kiirusega sõitis, tema käest lapse ja viskas aknast välja lumme – see juhtus kesktalvel. Me ei saanudki teada, kas laps pääses eluga või mitte, tõenäoliselt külmus ta aga enne abi kohalejõudmist surnuks.

¹¹ Originaalis “istnerkesere”. Väljaandja mõõnab, et siinkohal võib olla tegemist lugemiseksitusega.

Saksa valitsuse all

Et seal oli üha raskem elada, siis otsustasime põgeneda. Aknad klirisesid ööpäev läbi kahurilaskudest, sest sakslased pommitasid Eestit merelt ja oli karta, et just meie piirkonnas läheb lahinguteks. Otsustasime ühel öösel vaikselt ära sõita ja pidada jõule kas Tallinnas või tütre juures, kes elas umbes 40 km teisel pool linna. Oli käre külm, umbes 25 kraadi lumetormiga ja meil oli 64 km ligema jaamani.¹² Üks täiskasvanud poeg ja sulane olid koos meiega. Meil oli kolm hobust ree ees, aga juhtus niisugune õnnetus, et just kui tahtsime ära sõita, tuli salk kommuniste. Nad tahtsid, nagu 1905. aastal, mõisat üle võtta. Eestlased arvasid, et nüüd on aeg mõisnikud välja ajada, ja kuna Venemaal oli juba alanud revolutsioon, siis paistis see olevat neile õige aeg. Neid oli 10 hästi relvastatud meest, aga välimuselt ebaintelligentsed, peale selle nägid nad väsinud ja unised välja. Nad heitsid magama tubadesse, kuhu aga juhtus. Kust nad tulid, seda ma ei teadnud, ka mitte, kes oli nad saatnud. Andsin neile mõisa raamatud ja kuuride ning ladude võtmed ja siis lahkusime. Hiljem oleksime seda peaaegu kahetsenud, sest tunglemine rongis oli väga ebainimlik, oli oht, et meie väike poeg trambitakse surnuks. Me küll seisime, aga meid nagu tõsteti üles, sest olime nii tihedalt kokku surutud, polnud võimalik liigutada kätt ega jalga. Saime siiski hakkama ja pidasime väimehe juures kenasti jõulupühi, kuna selles piirkonnas oli ainult vähe sõdureid näha.¹³

Minu täiskasvanud poeg, kes sõitis mõisa tagasi, katsus korda hoida, nii palju kui see oli võimalik. Ta kirjutas meile hiljem, et pärast jõule ja uut aastat oli sõjavägi lahkunud. Kogu ümbruskond oli ka nii-öelda tühjendatud.

Nad ei olnud siiski midagi maha põletanud, vaid katsusid ainult kiirelt jalga lasta, sest kartsid sakslaste tulekut. Reisisime siis tagasi, aga tunglemine oli ikka veel väga hull. Tulime tagasi tühja majja, nüüd oli meil ainult leiba ja kartuleid ning üsna vähe piima, aga saime edaspidiseni hakkama. Olime rõõmsad ja tänulikud Jumalale, et olime säästetud halvimast, sest mujal Eestis olid sõdurid rüüstanud palju rohkem.

Mu vanim poeg, kes oli saanud sõja algul hea valitsejakoha, lasi end ohvitseride poolt veenda astuma vabatahtlikult sõjaväkke. Ta oli tookord nagu minagi Taani alam ega kuulunud seetõttu mobilisatsiooni alla. Ta meldis end Moskvast ja saadeti lihtsõdurina Türgimaale, kus ta võttis osa, kui vallutati Jerevan ja teised Türgi linnad.¹⁴ Ta sai ohvitseriks ja kortermeistri ameti, nii et tal polnud otse frondile vaja minna. Kord suples ta Eufrati jões, aga see oleks peaaegu maksnud ta elu, sest üks Türgi lennuk viskas talle pommi.¹⁵ See kukkus just tema kõrvale, kui ta veest tõusis, ja plahvatas samal silmapilgul, aga ainult liiva pritsis talle tugevasti näkku, nii et tekkis verejooks. Kui aga liiv ja kivi kesed välja puhastati ja teda seoti, selgus, et tal rohkem viga polnud. Tema tagasireis pärast rahu kujunes väga raskeks ja vaevaliseks. Ta tuli esiteks Tbilisisse pärast 380 km pikkust jalgsimatka läbi paksu lume. Seal esitas ta kindralstaabile lõpparve. Ei pääsenud algul kaugemale, lõpuks leidis ta ühe Taani Punase Risti esinduse, ja kui see pidi minema koju, siis tuli ta Eestisse kaasa. See reis, mis kulges üle Rumeenia, kus neid hoiti karantiinis, kestis tal mitu kuud, ja kui ta meile jõudis, oli ta vintsutustest ja näljast väga kurnatud. Riided olid tal läbi ja ta ise jõuetu ning otsustusvõimetu, mida ta peaks

¹² See peaks olema Risti, vahejaam Tallinnast Haapsallu. Ristilt on Lihulasse 50 km ja Lihulast Oidremale 14 km.

¹³ Siin võib olla tegemist Kiiuga Narva-Tallinna tee ääres, 22 km ida pool Tallinna, kust Andersen 1. oktoobril 1921 saatis kahjutasutaotluse.

¹⁴ Siin Andersen eksib, sest Jerevan (Armeenia pealinn) ühendati Venemaaga juba 1826.–1828. aasta Vene-Iraani sõja tulemusena. Arvatavasti on mõeldud Erzurumi, linna Türgi kirdeosas. Vene vägede pealetungioperatsioon 10.I–16.II 1916 lõppes türklaste purustamise ja Erzurumi okupeerimisega (aastani 1918).

¹⁵ Nii kaugele Vene väed ei jõudnud, aga kuna Eufrat algab Ida-Anatoolia mägismaalt, siis võib aga tegemist olla ühe lähtejõega (näiteks Karasu, mis algab Erzurumi lähedalt, teine lähtejõgi on Murat).

nüüd peale hakkama. Ta kahetses sügavalt, et oli lahkunud oma healt kohalt, et minna koledasse sõtta.

Pärast meie kojutulekut ja natukest rahu algas eesti rahva hulgas tugev käärimine. Ühel ilusal päeval kuulutati kõik mõisnikud, ülepea kogu Eesti aadel lindpriiks. Igaüks võis kõiki ettejuhtuvaid maha lüüa või julmalt kohelda. Paljud võeti vangi ja saadeti loomavagunis Siberisse. Reis sihtkohta kestis 16 päeva ja toimus kesktalvel käre külmaga, mõned surid teel. Need olid härrad ja daamid, keda oli juhuslikult kätte saadud. Enne kohalejõudmist kannatasid nad palju häda ja nälga. Siis lasti nad vabaks, aga nad ei tohtinud oma asukohast lahkuda, vaid pidid, nii palju kui ma tean, end iga päev politseis meldima.

Eesti oli nüüd lõpuni välja kurnatud. Järel oli ainult see, mis oli peidetud maa sisse ja jõgede põhja. Vaenlane seisis ukse ees, lasi iga päev vahetpidamata kahuritega üle Muhu väina, nii et majad värisesid. Me jäime selle äikesega magama ja ärkasime jälle selle saatel. Eestlased tahtsid aga oma vabariiki ja mõisaid härrade käest tükeldamiseks ning omavahel jaotamiseks, iga mõisa töölised omaette. Nüüd tuli ka valitsejad vallandada ja oma härrade juurde Siberisse saata, nii et kõik, mis teel ees oli, sai kõrvale pühitud. Naabermõisas oli eestlasest valitseja ära viidud. See oli esmaspäeval. Nüüd otsustas meie mõisarahvas, et mind tuleb vallandada nende seadusreeglite kohaselt järgmisel laupäeval. Ma ei tea, mis nad kavatsesid minuga teha, aga ära pidi mind viidama. Umbes 14 päeva jooksul ei julgenud ma end öhtul riidest lahti võtta, sest mitmel korral ei olnud nad lubanud sellisel vangil selga panna külma jaoks vajalikke riideid. Temperatuur langes kogu aeg, näitas umbes 25 miinuskraadi. Muhu väin oli jääkatte all, mis oli sel aastal väga paks. Sellest sai minu pääsemine. Rahvas oli sel ajal minu vastu igal kombel vaenulik, eriti viimastel päevadel. Neljapäeval saabus pööre. Tallimees oli olnud väljas sõidus ja tuli pabinas kell 8 kontorisse, kus ta jutustas katkendlike lausetega, et kogu ümbruskond on täis Saksa

sõjaväge, kõik teed suletud ja igal pool otsiti vene sõdureid, keda taheti vangi võtta. Minu arvates neid palju ei leitud, võib-olla siin ja seal mõni üksik teistest maha jäänud, kes oli endale pruudi leidnud. Ta lisis naljatlevalt: "Nii olete jälle pandud valitsejaks ja võite kasutada oma volitusi!" Ta jutustas, et enamus oli jalavägi, aga nende hulgas ka kahurväge. Kuhu see kõik võis viia, polnud meile selge, ainult et sakslased olid nüüd võimul ja pidime tuleviku ära ootama. Loodetavasti ei ole nad meie vastu pahemad kui venelased. Heitsime sel öhtul magama esimest korda mitme kuu jooksul kindlustundega. Hommikul teadis kogu mõisarahvas uudist ja ma nägin, et kõik kartsid kättemaksu selle eest, mida nad olid mõisnikega teinud ja mida oli kavas teha valitsejatega. Mina ise ei olnud kuigi jutukas ega sõbralik nende suhtes. See oli mul juba vene sõdurite ajast kehas ja ma võisin ju ka arvestada võimalusega, et neil oli halbu kavatsusi, sest meile polnud veel sakslasi tulnud, nii et vaatlesime üksteist natuke umbusklikult. Rahvas pandi tööle, nüüd oli meil neid küllalt, kuna paljud olid tulnud maailmasõjast koju – need, kes ei olnud jäänud lahinguväljadele ja kaitsekraavidesse.

Kui läksin tagasi tuppa einetama, tuli rutates tallimees, värises nagu haavaleht ja ütles, et väljas oli 12 husaari, kelle keelt ta ei mõista. Nüüd tuli mulle õieti elu sisse. Need olid siiski mehed, kellega sai rääkida. Ma kutsusin nad varsti sisse meie kehva kohvilauda ja hobused pandi talli. Nad seletasid, et pidid luurama, kas on veel vene sõdureid, aga paistis, et plats oli sakslaste jaoks puhas. Nad olid tulnud hea õnne peale üle Muhu väina, jää pidas vastu, ainult üks kahur vajus läbi, aga hobused päästeti. Tee üle väina oli umbes 10 km. Need husaarid tulid käsuga, et me kõik peame rahulikult käituma ja tegema oma päevast tööd, nagu see oli suuremates mõisates kombeks. Kuna palju oli jäetud tegemata neis oludes, mis sel talvel valitsesid, siis tuli meil tõsiselt tööle hakata. Nüüd võisime rahu reht peksta. Keegi ei tulnud meilt viljakotte röövima. Isegi puud, mis me olime toonud aurukatla kütmiseks, olid venelased viinud ära.

Rahvas imestas iga päev üha rohkem, sest nad uskusid, et tegu on karistusekspe-ditsiooniga, aga nüüd ei võetud kedagi vangi. Siis tuli üks kahurväe patarei 80 hobuse ja 131 mehega. Neile oli vaja majutust, mis läks kergelt. Kaks lehmalauta olid tühjad, kuna venelased olid lehmad ära tapnud. Kogu här-rastemaja 20 toaga seisis nende käsutuses, välja arvatud 3–4 tuba, mis me jälle endale võtsime. Teises majas oli ka 3–4 suurt tuba, nii oli meil ruumi küllalt.¹⁶ Siis algas meie jaoks kogu mõisas uus aeg. Mind pandi jälle ametisse mõisapolitseis. Minu ülesandeks sai hankida hobustele sööta, aga kuna nad maksid sularahas ja olude kohaselt väga hästi, aga venelaste ahnuse tõttu oli talunikele jäänud vähe kariloomi järele, siis sain heinu küllalt, isegi mitu korda rohkem, kui sooviti. Nende sõjaväes valitses range distsipliin ja ka elanike seas pandi ametisse kohtunikud. Kõike võtsid nad rangelt, nii et talumehed tundsid rahuldust ja mõisnikud pöördusid Saksa valitsuse käsul jälle tagasi. Seevastu polnud aga rahul kahtlased elemendid, eriti sõjast tagasi tulnud sõdurid ja vabrikutöölised. Ka mõisatöölised olid rahulolematud. Näiliselt oli aga maal suurim rahu. Sakslased rekvireerisid, küll tasu eest, igasuguseid pro-dukte, eriti võid ja mune, mida nad saatsid Saksamaale, kus paistis olevat toiduainetest puudus. Sõdurite toit oli Taani oludega võr-reldes väga halb, aga rangelt oli keelatud ise midagi võtta. Vähiatki eksimust selles suhtes karistati väga karmilt. Ühes asjas olid vene ohvitserid saksa omadest erinevad, sest kui meie lauas, nagu varem tihti, olid venelased, siis nad tänasid väga viisakalt ja demonstreerisid igal kombel sõprust, kuna sakslased seevastu, kes ka meie juures tihti söid, ei tänanud selle eest üldsegi, vaid pidasid endastmõistetavaks saada iga päev tasuta toitu. Saksa sõjaväes oli kombeks, et kõik said sama toitu, nii kõrgemalseisvad

kui ka harilikud sõdurid. Kõik need mehed olid meie mõisas 23. veebruarist augustini 1918. aastal ja kunagi ei juhtunud midagi ebameeldivat.¹⁷ Vastupidi, nad aitasid meid oma suurte hobustega põllutöödel, 6 paari päevas, ja sõdurid, kes kodus olid olnud põllutöölised, olid rõõmsad, et said panna relvad kõrvale ja astuda küntud maale. Selle eest sai iga mees päevas kaks naela leiba lisaks nende ratsioonile. Peale selle pidime andma hobustele nende tööpäevadel prii sööta.¹⁸

Vello Helk

(1925)

Põgenes 1944 Saksamaale, 1945 Taani. Lõpetanud Århusi ülikooli ajaloo ja saksa keele alal 1956, ajaloodoktor 1966. Töötanud Taani Riigiarhiivis 1956–1990, alates 1970 eraarhiivide osakonna juhatajana, riigiarhivaari kohustetäitja 1977–1978. Tartu Ülikooli audoktor (1996). Peamine uurimisvaldkond: vastureformatsioon Põhjamaades, ka Eestis, Taani-Norra õpireisid 1536–1813 ja reisialbumid, Taani aeg Saaremaal.

¹⁶ Riho Erismaa andmetel pole mõisamajas 20 tuba, olevat 14–15 ruumi, aga kõrvalmajas võis küll olla 3–4 ruumi.

¹⁷ Siin eksib vist Andersen, sest sakslased ei lahkunud nii vara.

¹⁸ Andersen on jätnud endast jälgi ka toleaegetes mälestustes. Lihula valla täitevkomitee esimees Kustas Kõldam mainib teda tõlgina ülekuulamise ajal Saksa okupatsiooni ajal (Lihula minevikust ja tänapäevast, lk. 106).